

Granasztói Olga

A szépnem hazaszeretete, avagy hogyan mentette meg két nő Magyarországot 1722-ben*

A Két szép hölgy,
Júnó s Vénus,
Jupitertől és Márstól
Kihizelgék, kibájolák
A két magas büntárstól
Épen hagyását a magyar
Alkotmányos életnek.
Ál név- s képből
megvan nyoma
Most is e történetnek.¹

Az utóbbi években *A csáktornyai vár emblematisz freskója* témamegjelöléssel buk-
kant fel a történeti, azon belül is elsősorban a művészettörténeti kutatás hori-
zontján egy, a magyar történelmet alakító, de a történetírásból kihagyott ese-
mény (az azt megjelölő allegorikus képpel együtt), amely hitelét a keletkezése
óta eltelt mintegy kétszáz év alatt egyre inkább elvesztette, és mára a történelmi
legendák között is inkább az elfeledettek közé sorolható.² Csáktornyan, a mai vár-
múzeumban egy elpusztult 18. század eleji freskóról készült gyenge olajmásolat
(1797) allegorikus jelenetben ábrázolja az 1720-as években alkotmánya, függet-
lensége szempontjából veszélybe sodródott Magyarországot, a veszély elhárul-
tát, és az ország megmenekülését.³ A kép megjelölésekor a másolat eredetihez képesti
léptékváltásánál, és gyenge kivitelénél is nagyobb nehézséget okoz az értelmezésé-
hez kulcsfontosságú történet egyre inkább elhomályosuló hagyománya.

A történet szerint VI. Károly a magyar alkotmányt meg akarta semmisí-
teni, és az országból osztrák tartományt kívánt csinálni. Ez úgy derült ki, hogy
Savoyai Jenő herceg a törökök elleni katonai táborból levelet írt barátjának,
Batthyányne Strattmann Eleonóranak, amelyben elárulta a titkos tervet.

* A címet Horvát István *A szépnem hazaszeretetről* című történelmi dolgozatából kölcsönöztem.
A mű 1815-ben jelent meg a *Magyar Dámák Kalendáriumjában*, amelyből azonban Magyar-
országon egyetlen példány sem maradt fenn. A tanulmány az MTA DE Klasszikus Magyar
Irodalmi Textológiai Kutatócsoport támogatásával jött létre.

¹ Részlet Kisfaludy Sándor *Regéköltoinek hatyúdala* című költeményéből.

² Csanádi 2001: 39–42; Magos 2001: 33–35; Csanádi 2002: 302; Bubryák 2006.

³ A festményre vonatkozó adatokat és a fényképfelvételeket a csáktornyai Múzej Medimurja
Čakovec bocsátotta rendelkezésemre.

Batthyányné első dolga volt, hogy a levél felől értesítse barátnőjét, Althanné Anna-Maria Pignatellit, a király szeretőjét, azzal a céllal, hogy járjon közben a terv megakadályozásában. Minthogy Althanné is nagyon szerette Magyarországot, így vállalta a kényes feladatot. Ezért a királyt a következő látogatásakor gyászba öltözve fogadta (Batthyánynéval együtt), és könyörögve kérte arra, hogy mielőtt a tervet végrehajtja, kérje ki Savoyai Jenő véleményét, és ha egy mód van rá, vonja vissza. Károly érzelmeitől vezérelve elfogadta barátnője kérését, és végül Savoyai Jenő támogatása mellett elállt a tervtől. A történet szerint ennek emlékére készült a csáktornyai vár lépcsőházának allegorikus falképe.

A történeti kutatás a megfejtés szempontjából egy hasonlóképpen enigmatikusnak tűnő, a kép leírásában összevegnak tekintett kéziratos szöveget tartott eddig a legfontosabbnak, annak ellenére, hogy már ismert volt más szövegváltozat is.⁴ Az 1811-es datálású kézirat a Szapáry család egyik tagjától származik, aki másolatot készített egy magyar nyelvű írásról és kiegészítette néhány sor saját megjegyzéssel latinul. Az írásnak a másolatkészítő adott címet: *A'Csáktornyai palotának emblematicai festvénye, melly magyar országnak Althan és Batthyány grófnék által eszközölt politikai megmentésére vonatkozik.*⁵ A történet elbeszélésének másik változatát eddig csupán Kazinczy Ferenc egy 1812-ben kelt leveléből idézték.⁶ A két szövegváltozat közötti szinte teljes tartalmi azonosságnak, valamint a keletkezésük közötti mindössze egy év eltérésnek sem tulajdonítottak eddig különösebb jelentőséget.

Mindkét változat először elbeszéli azt az eseményt, amely VI. Károly császár (III. Károly magyar király) uralkodása idején az uralkodó és Savoyai Jenő, valamint a királyi udvar két befolyásos asszonya, Althanné Anna-Maria Pignatelli és Batthyányné Strattmann Eleonóra részvételével zajlott le, majd az utolsó bekezdésben ismerteti a képzőművészeti alkotást, amely tehát nemcsak emlékeztetőül szolgál, hanem a történet valóságának tárgyi bizonyítéka is egyben. A szövegek felépítése pedig arra utal, hogy a történet a kép értelmezhetőségének biztosítéka.

Kép és történet kölcsönösen feltételezi egymást, de ha az eddig ismert szövegeket nem csak a kép értelmezhetősége felől vizsgáljuk, akkor figyelmünk visszatérhet ahhoz az állapothoz, amikor a történet még realitásként élt a hagyományban. Ennek rekonstruálásában pedig kulcsfontosságú szerepet játszik Kazinczy Ferenc. Első lépésként szükséges a történetet elbeszélő összes szövegváltozat feltárása és sorba rendezése, ám legalább ennyire fontos annak rögzítése is, mikor szakadt meg a továbbörökítés hagyománya, és ezt követően milyen összefüggésben, melyik szövegváltozatra építve veszi elő az esemény elbeszélését időről időre a történeti emlékezet.

⁴ Zrínyi 1905: 66–67; Garas 1955: 14; Csanádi 2001: 39.

⁵ OSZKK Fol. Hung. 670. A kéziratos változat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába 1836-ban, Jankovich Miklós gyűjteményével került be.

⁶ Kazinczy Ferenc 1899: 219–229. (Kazinczy Cseréy Miklóshoz, Széphalom, 1812. január 10.)

1. kép. A csáktornyai kastély freskójának olaj másolata. Készítette: Anton Maria Konrath, 1797 (Muzej Međimurja Čakovec, MMČ 7152)

Zrinyi Károly *Csáktornya monográfiája* címen 1905-ben megjelentetett könyve az első és egyetlen olyan tudományos igényű munka, amely jelentőséget tulajdonít az eseménynek, mégpedig az Althan család és a csáktornyai vár történetének tükrében. A történet hitelességének alátámasztására Zrinyi felhasználta a Szapáry-féle kéziratot, amelyre azért volt nagy szüksége, mert néhány évvel korábban, 1898-ban Marczali Henrik, a *Magyar Nemzet Története* VIII. kötetének szerzője, *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig* című könyvében, az általa is idézett epizódról olyan lesújtó ítéletet mondott, hogy utána senki sem merete azt többé felhasználni:⁷

„Csáktornyan, melyet Károly Althanéknak adományozott, allegorikai kép örökíti meg azt az érzelmes jelentet. Nemcsak a Zrinyiek lakóhelyéhez, hanem a nemzethez is méltatlan emlék. Az olyan nemzet, az olyan alkotmány, melyet csak ily eszközökkel lehet megmenteni, érett a halálra. Felesleges bizonyitanom, hogy a legendának nincs történeti alapja, de azt sem lehet tagadni, hogy a bécsi

⁷ Marczali 1898: 64–65.

udvari állapotok és a király személyes viszonyai nagyon reászolgáltak az ilyen mythosok alakítására.”⁸

Marczali értékítélete, amely a történelem „komolyságával” összeegyeztethetetlennek tartja, hogy szerelmi intrikák egy egész ország sorsára ilyen befolyást gyakorolhassanak (bár elismeri, hogy a korabeli viszonyok között ez nem kizárt), nemcsak garantálta az epizód kiiktatását a historiográfiából, hanem elvette a kedvet annak további kutatásától is: attól kezdve a történelmi legendák között tartották számon. Zrinyi ugyan – helytörténeti ismeretei, valamint a kép által többé-kevésbé még fennmaradt hagyomány okán – nem osztotta maradéktalanul a „nagy tudású Marczali Henrik” álláspontját, de elegendő forrást nem tudott felmutatni a történet valóság tartalmának bizonyítására.⁹

KAZINCZY

A 19. század elejének magyar szerzői közül talán Kazinczy Ferencről feltételeznénk legkevésbé, hogy a hagyatékából még összeállítható új, érdeklődésének eleddig figyelmen kívül hagyott oldalát megmutató tematikus szövegcsoport: történeti vonatkozású feljegyzéseiből, hosszabb-rövidebb kézírataiból, kortárs és történelmi személyekre, eseményekre vonatkozó adatgyűjtések, jegyzetek, dokumentumok, másolatok formájában. Ezek részben már általa rendezett kézirat-csomókban maradtak fenn, de bőven akad olyan is, ami más anyagok közé keveredett a kézíratos hagyaték utólagos rendezésekor.

Kazinczy a fogságból való szabadulásától élete végéig készített feljegyzéseket személyekről.¹⁰ A felhalmozott töredékek egy jelentős része az egyre bővebb narratívába szerveződő önéletírásainak építőanyagaként szolgált.¹¹ A *Pályám Emlékezetének* új, kritikai kiadása ezt a különös, csak Kazinczyra jellemző munkamódszert követte nyomon.¹² A múltbeli időponthoz, helyszínhez, személyhez köthető emlékek közül azonban jócskán maradtak olyanok, amelyek nem kerültek (esetleg nem is kerülhettek) felhasználásra az autobiográfiai szövegekben.

Akár efféle felhasználatlan építőanyagoknak is tekinthetjük azt a szövegcsoportot, amelyet Kazinczy hat különböző, hosszabb-rövidebb terjedelmű írásából rakhatunk össze, s amelynek eddig egyetlen változatát, az említett 1812-ben keletkezett levél csáktornyai vonatkozású részletét használta fel a kutatás Althanné és Batthyányné történetének megfejtéséhez. A szövegcsoport a Batthyány család két tagja, Batthyányné Strattmann Eleonóra, és fia, Batthyány Lajos nádor személye köré szerveződik. Kazinczy munkamódszerére jellemző, hogy a hallomásból szerzett értesüléseit különböző típusú jegyzetfüzetekbe rögzítette, időnként

⁸ Marczali 1898: 65.

⁹ Zrinyi 1905: 66.

¹⁰ Granasztói 2014: 75–93.

¹¹ Vö. Orbán: 2009: 199–249.

¹² Kazinczy 2009: 783–785.

lemásolta, kiegészítette, átcsoportosította. Ezért találunk a kéziratos hagyatékban szinte mindig több változatot ugyanarra a témára.

Közülük két rövidebb feljegyzésben egy Batthyány Lajost megörökítő ábrázolás adja az apropóját annak, hogy Kazinczy nyilvánvaló tényként írja le a nádor törvénytelen származását:

Palatínus Battyáni Lajos

Sabandiai Herczeg Eugéniusnak fija volt, és olly tökéletesen hasonlított ezen atyjára, hogy a'ki Eugéniust még esmérte 's a' Palatínust meglátta, magyarázat nélkül is kitalálhatta a' titkot. Az anyja a' Palatínusnak, kivel Eugénius szerelemben élt, Strattmann leány volt.¹³

Anyja volt Strattmann leány, a' Minister' gyermekei atyja pedig, igazán, a' Sabandiai Eugénius Herczeg. A' kik Eugént valaha látták, vagy a' kik Eugént képeiből ismerték, s 1764ben a' Dietán a' Nádort látták, első megpillantásakor az Eugén'fijára ismertek volna benne, ha közönségesen tudva nem volt volna is, hogy Eugén és ez az asszony szerelemben élnek.¹⁴

A feljegyzések közel egy időben keletkezhetnek, valamikor 1806 és 1809 között, de pontosan nem datálhatók.¹⁵ Az első feljegyzés végén Kazinczy egy korabeli tanút, feleségének, Török Sophie-nak egyik felmenőjét, gróf Török I. Józsefet nevezi meg informátoraként.¹⁶ Török több anekdotát hagyományozott családjára, Kazinczy közülük is legjobban a régi országgyűlés idejéből (1764–1765) valókat kedvelte, amelyeket szívesen épített be portréiba, „hogy a' később idők mind az embereket ismerjék, mind az akkori costumöt”.¹⁷ Batthyány Lajos külseje, arcvonásainak hasonlatossága Savoyai Jenőéhez – Kazinczy számára legalábbis – megerősítették azt, amit a nádor kortársai, így Török József sejtettek vagy tudtak, nevezetesen hogy ő és testvére, Batthyány Károly valójában Savoyai Jenő gyermekei. Kazinczy nem fűzött kommentárt az üggyhöz, amelyet ugyanakkor a legkevésbé sem pletykaként tárgyalt; sőt, még inkább felhívta figyelmét kortársának, a hercegi cím örökösének, Batthyány Strattmann Lajosnak névhasználatára, akivel levélváltás útján személyesen is kapcsolatba került az 1790-es években: már ekkor foglalkoztatta, hogy a herceg

¹³ MTA KIK Kézirattár K633/I. 162b (492, eredetileg 336).

¹⁴ MTA KIK Kézirattár K613/I. 62a.

¹⁵ A második részlet egy olyan feljegyzésből származik, amelyet az Életrajzi adatgyűjteményként számon tartott kéziratsomóban találunk (MTA KIK Kézirattár K613/I–III.). Abafi Lajos Kazinczy Ferenc *Magyar Pantheon* című kötetéhez ebből válogatta ki az életrajzi jellegű írások kidolgozottabb darabjait. Vö. Kazinczy 1884.

¹⁶ Török József (1714–1776) Borsod vármegyei alispán, országgyűlési követ, udvari tanácsos, a szépesi kamara elnöke, szabadkőműves.

¹⁷ MTA KIK Kézirattár K633/I. 162b (492, eredetileg 336).

miért anyja vezetéknevét felvéve szignálja leveleit.¹⁸ A szokatlan névhasználat hátterére végül 1810-ben, a Batthyányné Strattmann Eleonóráról és Althanné Anna-Maria Pignatelliről szóló történetből következtet: „Tudniillik Herczeg Eugén fíjaira hagyván temérdek kincset, azt a’ rendelést tette, hogy mivel nem Batthyániak voltak, viseljék anyjok’ nevét legalább, a’ Herczegét eggynél több okból nem viselhetvén.”¹⁹

A Batthyány-szövegcsoporthoz sorolható négy további írás a két asszony történetét foglalja magában. Három változatot találunk levélbeli közlésként, a negyedik egy eddig kiadatlan, datálatlan autográf tisztázatot, amely a tartalmi és formai egyezések miatt valószínűleg egy időben keletkezett a két, 1810. május 5-én íródott levéllel.²⁰ A kéziratban fennmaradt szöveg a történet egy megtisztított, sűrűbbre szőtt elbeszélése, amelynek végén rövid megjegyzést találunk a keletkezés körülményeire.²¹

Ha igaz, miután Kazinczytól távozott vendége, akitől tudomást szerzett a történetről, először levélben megosztotta Virág Benedekkel és Cserey Farkassal, majd azonmód nekilátott a kézíratos változat megírásához. Virág Benedek személyében Kazinczy nem a költőt, hanem a történetíróról szólította meg, és nem melleleg a Batthyány család egykori nevelőjét.²² Arra is felkérte a Budán élő szerzetest, hogy továbbítsa a történetet Horvát Istvánnak, aki ekkor a Kazinczy pesti elvarátaiból alakult „pesti triász” tagja volt. A történész Horvát, a Széchenyi Könyvtár későbbi könyvtárosa a levélből mindjárt két másolatot is készített.²³

Érdekes ugyanakkor, hogy Kazinczy nem tesz említést egy fontos előzményről, amely minden bizonnyal megalapozta kitüntetett figyelmét a történet iránt. Éppen egy évvel korábban, 1809 májusában levelet kapott barátjától, Sárközy Istvántól, a sokoldalú dunántúli értelmiségitől, aki a következőt írta:

¹⁸ Batthyány-Strattmann II. Lajos gróf, később herceg (Pozsony, 1753 – Bécs, 1806), Batthyány Lajos nádor unokája, Batthyány III. Ádám tárnokmester és horvát bán fia. 1772-ben a nádor testvére, a hercegi rangot szerző Károly fiúörökös nélkül halt meg, így az ifjú Lajos gróf örökölte meg vagyonát és a hercegi rangot is. 1790-ben Kazinczy az Arkádiai Társaság tiszteletbeli elnökének kérte fel. Kazinczy 1893: 113–114, 160–161.

¹⁹ Kazinczy 1896: 421–422, 717. A történeti kutatás többféleképpen magyarázza a névhasználatot. Az egyik verzió szerint Strattmann grófnő határozott feltételekkel ment férjhez II. Ádámmal. Hozományáért, a trautmannsdorfi birtokokért, a bécsi bútorozott lakásért és a szarvasmarhákért követelte, hogy ezután fiai és férfi utódai a Batthyány-Strattmann nevet viseljék. Biro 2005: 37. Egy másik magyarázat szerint Strattmann Eleonóra bátyja, Wilhelm von Strattmann gróf fiúörökös nélkül halt meg, lányára hagyta vagyonát azzal a kikötéssel, hogy ha utód nélkül hal meg, unokaöccsére, Batthyány Lajosra száll a név és a Strattmann hitbizománya. Mivel ez így történt, Lajosra és utódaira szállt a névhasználat joga is. Zsámbéky 2006: 714.

²⁰ Kazinczy 1896: 421–422. (1732. Kazinczy Ferenc – Virág Benedeknek, Széphalom, 1810. május 5.); Kazinczy 1896: 425–427. (1735. Kazinczy Ferenc – Cserey Farkashoz, Széphalom, 1810. május 5.); Kazinczy 1899: 229–239. (Kazinczy Ferenc – Cserey Miklóshoz, Széphalom, 1812. január 10.) MTA KIK Kézirattár K624/I 130a-b.

²¹ MTA KIK Kézirattár K624/1 130a-b.

²² Virág Benedek (1754 –1830) 1794-től volt Pesten, a Batthyány családnál nevelő.

²³ OSZKK Quart. Hung. 674; Quart. Hung. 466.

Láttam Csáktornyán, a hajdani Zrinyiek várát, melyet most az a' nagy Hazafi és Literator Festetics Gróf bír. Melynek ditsőséges építtetését, békasó gráduitsai tekerülette felett a' Plafondon lévő hyerogliphica, vagy inkább Symbolica festéseit – Eugenius, Carolj Császárs, Gróf Althanné Madame Pigniatelli és gróff Batthyányiné közt fent forgó Hazánk zúrzaravos állapotját emblematicae elől adva úgy, – a mit soha nem tudtam vólna gondolni, annyival kevesebbet ki találni, láttam építtetésébe nem csak aestheticát, de láttam Magyar Majestast.²⁴

Sárközy 1812 januárjában afféle társasági anekdotaként újra megírta a történetet Kazinczynak, aki a levél kézhezvétele után két nappal szintén újra előadta Cserey Miklósnak példázat jelleggel.²⁵

Kíséreljük meg a négy, Kazinczy elbeszéléséből származó változat összevetésével rekonstruálni a történet keletkezésének körülményeit és hátterét! 1810. május 5-én Pruzsinszky József Széphalmon ebédelt Kazinczynál.²⁶ A Martinovics-per egykori elítélteje, Kazinczy brünni fogolytársa ekkor már Sárospatakon a Bretzenheim család tisztartója, de néhány évvel korábban még Festetics György alkalmazásában állt, azon birtokrészek tisztartójaként, amelyhez Csáktornya is tartozott. Pruzsinszky a történetet Batthyány Ferenc gróftól hallotta egy csáktornyai ebéd alkalmával, ahol jelen volt még Festetics György is, mint a csáktornyai uradalom új birtokosa. Batthyány Ferenc személye azért kulcsfontosságú a történet hitelessége szempontjából, mert ugyan a Batthyány család egy másik ágához tartozott, állítólag mégis hozzá került az egész ügy legfőbb bizonyítékául szolgáló bizalmas levél, amelyet Savoyai Jenő Battyhányéhoz írt.²⁷

²⁴ Kazinczy 1895: 369–370. (1478. Sárközy István – Kazinczy Ferenchez, 1809. május) Sárközy István (1759–1845) királyi tanácsos, Somogy vármegyei tiszviselő, alispán (1824–1836).

²⁵ Kazinczy 1899: 218. (2124. Sárközy István – Kazinczynak, 1812. január 8-án érkezett): „Balog Péter egy este Máriászi szállásán igen szépen elől adta, arra a' propositióra: hogy néha kitsin Dolgok rúgói nagy veszedelmek' elé hártásának és gyakorta más szempontból néz az Orvos, nem abból, melyből a' beteg körül siránkodók — és még is az ohajtott cél el-érődik. — erre mondom elől adván: Eugenius mikép változtatta meg Botthyániné [!] által, — vagy inkább viceversa: úgy Althanné született Pignatelli Hg. Asszony Botthyániné barátságáért hogy bírta Károly Császárt arra, hogy Eugeniusra ne neheztellyen, ha Planumát abban, hogy Magyar Ország Cseh Országí Kaptafára ütessen, ki nem viheti. Nagyön vidámon vette töllem, midön inviatiót adtam néki arról, hol lehet ezen egész historiát emblematicque szépen elől adva szemlélni. Tudniillik a' Csáktornyai vár[ban]. Ugy tetszik, írtam felöle Néked tavall valamit. — Nem tudom egészlen e? Ha n[em, akkor] azzal is hátra vagyok még.” Kazinczy 1899: 220–221. (2125. Kazinczy – Cserey Miklóshoz, 1812. január 10.)

²⁶ Pruzsinszky József (1769–1830 után?) nemesi családból származott, ügyvédnek tanult. Diákkorában bekapcsolódott a Martinovics-féle mozgalomba, ezért háromévi börtönre ítélték. Brünnből szabadulva Tessedik Sámuel szarvasi intézetében húzódott meg, onnan Tessedik ajánlására került 1800-ban Festetics György Georgikonjába. Tanított, majd 1807-ig Festetics birtokainak tisztartója. 1825-től Eötvös József nevelője.

²⁷ Batthyány Ferenc (1737–1821) cs. kir. kamarás, kapitány, Sáros megyei főispán. 1787-ben Zalaszentgróton építtetett kastélyt. Itt halt meg. A Batthyány család éleskői ágához tartozott, melynek alapítója Batthyány III. Ádám. A levél eredetije nem került elő, tartalma csak Kazinczy elbeszélésben terjedt el.

Festetics György 1791-ben vásárolta meg az Althan családtól a muraközi uradalmat, mely valamikor a Zrínyi család birtokainak részét képezte.²⁸ Festeticsék nem lakták a csáktornyai várat, az uradalom megszerzésének gazdasági okai voltak. Az Althanok viszonylag rövid ideig birtokolták Csáktornyát, hiszen Althan II. Mihály János csak 1720-ban kapta meg a Muraközt hűséges szolgálataiért VI. Károlytól, és ekkor lett Zala vármegyei főispán is. A rossz állapotban lévő épületen komoly felújításokba, átépítésekbe kezdtek.²⁹ 1721-ben a király megtoldotta az adományt újabb százezer forinttal, sőt, Althan Mihály 1722-ben bekövetkezett váratlan halála után ő maga építtetett egy új emeletet, hiszen többször is megfordult az özvegnél Csáktornyán. A barokk stílusú átépítés a későbbi császári építőmester, Anton Erhard Martinelli nevéhez fűződik.³⁰ Az átalakított várkastély legfőbb nevezetessége a lépcsőház mennyezetére festett allegorikus freskó volt, amelynek értelmezése, mint a fennmaradt leírásokból, visszaemlékezésekből kitétni, senki számára nem volt egyértelmű. Festetics György a várkastéllyal együtt örökségül megkapta az enigmatikus freskó keletkezésének történetét és értelmezését is, legalábbis – amint arra a későbbiekben kitérünk még – szinte minden szál hozzá vezet azoktól a személyektől (mint például Sárközy Istvántól), akik Kazinczyn (de facto Pruzsinszkyn) kívül valamilyen formában említést tesznek róla.³¹

A freskó kitüntetett jelentőségére utal, hogy – Zrínyi Károly téves közlésével ellentétben – a ma ismert kisméretű olajmásolat nem akkor keletkezett, amikor a 19. század második felében a várat cukorgyárrá alakították, és a díszes lépcsőházat megszüntették, hanem maga Festetics György rendelte meg már 1797-ben.³²

A TÖRTÉNET

Az alábbiakban teljes terjedelmében, a betűhű forrásközlés elvét követve közöljük Kazinczy kiadatlan kéziratának szövegét:³³

VI. Károly magával vitte Barcelónába Comtessa Anna-Maria Pignatéllit, s a' Kissasszony teherben érzé magát. Károlyt a hír egészen leverte. Althán a' Fő-Udvári-Mester néki bátorodék, s Károly kivallá neki a titkot. – Ha csak ez a' baj, mondá Althán, azon könnyű segítenünk. Tudja Felséged hogy én nőtelen akarok maradni,

²⁸ Zrínyi 1905: 66; Turbuly 2001: 110; Kurucz 2013: 137.

²⁹ Bél 1999: 54.

³⁰ Marković 1972: 13–15.

³¹ Sárközy szintén közelről ismerte Festeticset, tőle származik az az anekdota, miszerint a grófot a környezete Füttyös Gyurinak nevezte, mivel szélsőséges hangulatában pajkos vagy verbunkos dalokat füttyölt. Kazinczy 1903: 413. (3104. Sárközy levele Kazinczyhoz, 1816. január 15.) 414; Kurucz 2013: 288.

³² A csáktornyai múzeum adatközlése alapján. A másolat készítője Anton Maria Konrath. Zrínyi Károly 1905-ben a képről azt írja, hogy a vár egyik sarokszobájában látható (Zrínyi 1905: 67).

³³ MTA KIK Kézirattár K624/I. 130a-b.

s a Comtesst irigylem Felségednek. Ha Felséged és a' Comtesse akarja, én magamhoz eskedtetem; viselje az én nevemet, s legyen Felségedé. De mivel a gyermek, és talán még többen is, nevemet fogják viselni, jusom van kérni Felségedet, hogy rólok gondoskodjék. – A' Comtesse hozzá-eskedtetett, s Károly Althánt Grand d'Espagne-nak nevezte-ki. I. József meghala, s Károly oda-hagyá Spanyol-országot. Magyar-Királyá koronázta-tván Althánt Örökös Fő-Ispánnak tette Szala Vármegyében, s megajándékozá a' Mura-Szigethi Uradalommal.

Más részről az 'Sabandiai Eugénius vala szövetségben a' Palatínus Gróf Batthyáni Lajos' anyjával, született Gróf Strattmann-al, kitől a' II. József által Herczeggé nevezett Batthyány Károly maradéka (Józsefnek nevelési gondjai erre valának bízva) Batthányi-Strattmann nevet viselnek. Károly és Eugén e' részben is egyet értettek, s ő gyakorta Batthyányinénál jött össze Althánnénál.

Eugén megígéré kedvesének, hogy a' telet Bécsben tölti. Azonban Károly parancsot ada Eugénnek, hogy maradjon a' tábornál, s Eugén úgy írta Batthyáninének, hogy leveléből kitetszett, miért hagyatik Eugén télben Magyarországon.

Batthyányiné érzette, hogy a Magyarok' anyja lett; a' levelet bémutatja férjének, s tanácsát kéri. Ez ezt leküldi Csáktornyára Althánnéhoz, tudatja vele mi készül a Haza szabadsága ellen, s papirosra téteti, mit kérjen a' Császártól, ha majd hozzá, annak színe alatt, hogy a' tájon vadászni fog megérkeznek.

Károly megírta Althánnénak, melly nap érkezik meg nála. Ez gyászba, s mély gyászba öltözve fogadja a' Császárt a' grádicson. A' Császár elijedve öleli-meg az asszonyt, ki elfolyni látszott könnyei közt. – A' szándék istentelen, mondá ez, mert ellenkezik a' törvénnyel és a' Felséged eskével, s Felséged a' maga gyermekeit teszi szabad emberekből sklávokká. Átkozni fogják hazájok elnyomóját. – A' Császár alá-írja az Asszony által kívánt Cikkelyeket.

Althánné, vagy gyermekei a' Csáktornyai Falra festeték a' történetet. Magyar-ország (az Althánné képében sír. Megettek Mars (Eugén) és Pallás (Batthyányiné) emez buzogánnyal, ez dárdájával ijesztik a' síróra rohanó Oroszlánt. – Így magyaráz a' festést, s beszéllé a' történetet a' Gróf Festetics' ebédjénél, ki Csákvárt az adóságokba elsüllyedt Gróf Althán Mihálytól megvette, 1798 és 1805 között a' Pruzsinszky József jelenlétében, ki viszont nekem beszéllé el.

Én 1790. láttam ezt az Althánt. Arcza sokat hasonlítá a' VI. Károly olajban festett képeihez. – Kis termetű volt, s fejét az egyik válla felé hordozta, de lelke egyenes és jó felen állott.

A négyféleképpen megírt történet eltérései tartalmi szempontból érdekesek; ezekre, ha szükséges, külön ki fogunk térni. A jól tagolt elbeszélés mind a négy változatban három egységre bomlik, amelyeket Kazinczy saját megjegyzései, valamint a történet hitelességét bizonyító értesülései kötnek össze.

Az első rész VI. Károly és Anna Maria Pignatelli szerelmi viszonyát, majd az Althán Mihállyal kötött házasságot, és Magyarországra kerülésüket foglalja össze. A második rész Savoyai Jenő és Batthyányiné Strattmann Eleonóra viszonyának tükrében mutatja be kettejük jelentőségét Magyarország megmentésében,

hiszen Savoyai Jenő szerelmétől vezérelve árulta el a súlyos államtitkot. A titkos terv meghiúsítása a hűségés barátnő, Althanné műve, aki célját – az elbeszélés szerint – szintén az uralkodó gyöngéd érzelmeire hatva tudta elérni. A harmadik rész a csáktornyai képet írja le az allegorikus alakok megfejtésével. A négy szövegvariánsban itt találjuk a legtöbb eltérést, hiszen Kazinczy a képet nem látta, hallomás útján pedig nehezen jegyezte meg, mit is ábrázol.

A romantikusra hangolt történet egészen sajátos módon tárgyal egy olyan udvari intrikát, amelynek eredményeképpen Magyarország helyzete a Habsburg uralkodóházhoz való viszonyában megszilárdult. Azt azonban, hogy pontosan milyen politikai cselszövés állt a háttérben, és ez ténylegesen veszélyeztethette-e Magyarország helyzetét, semmiféle más, történeti értékű forrással nem lehet egyelőre bizonyítani. A négy főszereplő egymáshoz fűződő szoros viszonyához azonban nem fér kétség. A homályos célzatú allegorikus történet értelmezéséhez érdemes szemügyre venni azt, milyen tényleges kapcsolat állt fenn a főszereplők között, és ennek milyen jelentősége van (ha van egyáltalán) a fejlemények szempontjából.

VI. Károly, Anna Maria Pignatelli és Althan Mihály

Történetünk magyar vonatkozású szálai VI. Károly német-római császár életének egyik legmeghatározóbb időszakához, a spanyol örökösödési háború miatt Spanyolországban eltöltött tíz év eseményeihez nyúlnak vissza. A császár uralkodásáról szóló gazdag német és osztrák történeti szakirodalom egyetért abban, hogy a Spanyolországban eltöltött időszakban vált az akkor még csak főherceg Károly számára életreszólóan fontos, sőt, nélkülözhetetlen baráttá Althan II. Mihály János.³⁴ 1703-ban elkísérte Károlyt Spanyolországba, mindvégig legszűkebb köréhez tartozott, sőt, legfőbb bizalmasa lett.³⁵ Alfred von Arneth osztrák történész 1864-ben Savoyai Jenőről megjelentetett életrajzában találjuk Althan, a kortársak szemében túlságosan is befolyásos udvaronc jellemének legtömörebb összefoglalását:

„Althan Mihály külseje nagyon megnyerő volt, és modora behízselő. Először Lipót császár apródja volt, de szívesen tartózkodott Károly közelében, annak étellel telibb, vidámabb társaságában. Anyja révén Lichtenstein unokaöccse volt. Ennek köszönhetően kísérhette el Károlyt Spanyolországba. Az uralkodó ifjoncának (Knabe) szerepét töltötte be, de sohasem hagyta el csendes, egyszerű természete, amivel legelőször megnyerte Károly tetszését. Önzetlensége révén, amelyet mindig megőrzött, bebizonyította, hogy ragaszkodása, amit Károly iránt érzett, tényleg szívből jön, és nem használta ki a király kegyeltjének szerepéből eredő előnyöket. Az államügyekben kevésbé

³⁴ Althan II. Mihály János (1679–1722). A bajor eredetű Althann (vagy Althan) család magyar indigéna, tagjai a német császárok hadjárataiban jeleskedtek, magyar indigenátust 1578-ban nyertek (Pandula 2008: 121).

³⁵ Landau 1889: 358, 367; Volkman 1911: 88; Gutkas 1985: 80.

vett részt; később, amikor jobban belefolyt, azt is Károly unszolására tette, aki minden tekintetben megbízott benne, és úgy vélte, ügyei a legjobb kezekbe kerültek.”³⁶

A Kazinczy-féle elbeszélés szerint azonban Althannak meglehetősen alárendelt szerep jutott, hiszen önként ajánlotta fel Károlynak, hogy annak teherbe esett szeretőjét, Anna-Maria Pignatellit feleségül veszi. Eszerint a „jó szolgálataért” cserébe kapta Csáktornyát és főispáni címét, valamint azt, hogy Károly gondoskodik a gyermekeiről – utalva arra, hogy a király Csáktornya átépítésében komoly szerepet vállalt és a gyermekek nevelését is támogatta.³⁷

Anna Maria Pignatelli, egy olasz származású, de Spanyolországban megtelepedett előkelő család leánya (apja Navarra kormányzója is volt korábban) 1706 táján ismerkedett meg Károllyal. Ennek körülményei szintén elég jól ismertek:³⁸ a király kíséretével az ellenség támadása elől abba a zárdába menekült, amelyben Pignatelli növendék volt.³⁹ Károly kíséretéhez tartozott Althan Mihály is. A fiatal hölgy kivételes szépsége (szőke volt és világos bőrrű), kedvessége és műveltsége nagy hatást gyakorolt mindenkire.⁴⁰ Althan Mihály a király beleegyezésével 1709 februárjában vette feleségül Barcelonában. Első gyermekük, Althan III. Mihály János is ott született meg 1710 áprilisában.⁴¹ Kazinczy – a Virág Benedekhez és Cserey Farkashoz írott levelekbe ékelt megjegyzései szerint – ennek fián, Althan IV. Mihály Jánoson vélte felfedezni a király arcvonásait. A német és az osztrák történetírásban a kezdetektől fogva hivatkoznak VI. Károly Pignatelli grófnőhöz fűződő gyöngéd viszonyára, de az, hogy gyermeket várt volna tőle és Althan ezért vette volna feleségül a hölgyet, egyedül a történet magyar változatában, Kazinczynál bukkan elő. A három személy viszonyának találó összefoglalása szerint Bécsben sokat vitakoztak azon az eldönthetetlen kérdésen, hogy vajon melyik Althan, a férj vagy a feleség jelentett-e többet a császár számára.⁴² A korabeli visszaemlékezések szerint sem feltételezett viszonyuk állt VI. Károly Althanné iránti ragaszkodásának, megbecsülésének hátterében. A hölgy az egész bécsi udvarban nagy tiszteletnek örvendett.⁴³ A források alapján egyike volt kora legérdekesebb személyiségeinek: Bécsben a tudományok, a művészetek, az irodalom és a zenei élet pártfogójaként ismerték. Férje halála után főleg itáliai művészek váltak szalonjának rendszeres látogatóivá, mint Metastasio, Apostolo Zeno,

³⁶ Arneth 1864: II. 353–354 (saját fordításom).

³⁷ Kazinczy az 1812-ben, Cserey Miklóshoz írott levélben már egyenesen úgy fogalmaz, hogy Pignatelli grófnő Althanné lett ugyan, „de csak névvel, mert az Althán jusait Károly vitte”. Kazinczy 1899: 220.

³⁸ Maria Anna Josepha Pignatelli (1689–1755).

³⁹ Bermann 1851–1852: 109–110; Würzbach 1856: 18.

⁴⁰ Landau 1899: 508.

⁴¹ Báshy 1836: 60. Althan III. János apja korai halálakor kiskorú volt. Nagykorúságáig, 1733-ig nem más, mint Batthyány Lajos gróf főispáni adminisztrátor irányította a megyét (Gyulai–Horváth–Turbuly 2010: 16).

⁴² Bartha 1984: 64.

⁴³ Pöllnitz 1739: 255.

vagy Farinelli, a kasztrált énekes. Metastasio Csáktornyan is megfordult, ahogy Althanné legkedvesebb rezidenciáján, a morvaországi Vranov várában is.⁴⁴

1711 után a frissen császárrá koronázott Károly visszatért Bécsbe, 1714-ben pedig lemondott a spanyol trónról. A spanyol világ, amelyhez annyira vonzódott, markánsan meghatározta a bécsi udvart, maga köré gyűjtött leghűségesebb udvari emberei is régi kíséretéből kerültek ki. Közöttük Althan Mihály volt a legfontosabb, német származása ellenére ő lett az udvari körökön belül a spanyol és olasz párt vezére.⁴⁵ A másik oldalon a német párt állt Liechtenstein herceg vezérletével, aki mindent megpróbált, hogy Althan helyzetét meggyengítse. A spanyol tanácsként elnevezett udvari kör egyre jobban kiszorította a német minisztereket, kivéve Savoyai Jenőt, aki jó kapcsolatokat ápolt velük.⁴⁶ A herceg és Althan között eleinte meglévő jó viszony azonban egyre feszültebbé vált, ami 1719 táján nyílt ellenségeskedésbe torkollt.⁴⁷ A spanyol és német párt közötti elmergesedett helyzet, amely erősen megosztotta a király környezetét és rossz hatással volt az államügyekre, Althan halálával csillapodott némiképp.

Althant az uralkodó elhalmozta adományokkal, címekkel, hivatalokkal, amelyeknek része volt zalai főispáni címe és a csáktornyai uradalom is.⁴⁸ Hivatali pozícióit azonban – a kortársak szerint – a gróf nem használta ki és gazdag sem volt: Bécsben nem tartott fenn saját palotát, Károly a házaspár rendelkezésére bocsátotta az ún. spanyol királyi rezidenciát. Althan befolyása 1718–19-ben érte el tetőfokát, ám nem tartott sokáig, hiszen 1722-ben váratlanul elhunyt.

Halála mélyen megrendítette az uralkodót, ami 1712–1740 között vezetett titkos naplóból is kitűnik.⁴⁹ A naplók átírása és feldolgozása óta egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Károly sokkal inkább Althan Mihály, mint a feleség, Anna-Maria Pignatelli iránt táplált gyengéd érzelmeket.⁵⁰ Althan Mihály halálakor naplóbejegyzésének záró mondata mély megrendültségéről árulkodik, „síríg tartó örök barát”-ként emlékezik meg róla.⁵¹ Hiányán nehezen tudta túltenni magát, még később is rendszeresen visszatér rá.⁵² Az Althan halála kapcsán kimutatott fájdalomhoz képest olyan jeles személyiségek elhunytát, mint Savoyai Jenő, éppen hogy csak megemlítette.⁵³ Hasonlóképpen hiányzik bármiféle rendszeres, netán leplező utalás Althanné Anna-Maria Pignatellihez fűződő kapcsolatáról. A legújabb történelmi álláspont szerint a császár vonzalma legközelebbi

⁴⁴ Bermann 1851: 109–110. 1741 őszt és telét töltötte Csáktornyan (Szörényi 1981: 191).

⁴⁵ Gutkas 1985: 80.

⁴⁶ Arneht 1864: III. 37–40.

⁴⁷ Gutkas 1985: 81–82; Kronos 1879: 126.

⁴⁸ Gutkas 1985: 80–81; Pöllnitz 1739: 257.

⁴⁹ Redlich 1938; Zobor 1946.

⁵⁰ Seitschek 2011: 25.

⁵¹ Volkmann 1911: 88.

⁵² Seitschek 2011: 34.

⁵³ Seitschek 2011: 34.

bizalmasának, Althannak felesége iránt nem állja meg a helyét. Althannal való kapcsolatát pedig egyértelműen homoszexuális vonzalomként azonosítják.⁵⁴

Savoyai Jenő, Batthyányné Strattmann Eleonóra és Batthyány Ádám

Batthyányné Strattmann Eleonóra életútja sok hasonlóságot mutat Althanné Anna-Maria Pignatelliével, akihez köztudomásúan szoros barátság fűzte.⁵⁵ Az előkelő német családból származó, szintén szépségéről híres „Schöne Lori” apja karrierjének köszönhetően, 1683-ban került Bécsbe.⁵⁶ Egyetlen gyermekként nagy vagyon várományosa volt. 1693-ban ment feleségül Batthyány Ádámhoz, aki ekkor nyerte el legfontosabb katonai posztját horvát báni kinevezésével.⁵⁷ A zentai csatában Batthyány Savoyai Jenő vezénylete alatt is harcolt.⁵⁸ Karrierjét 1700-ban az országbírói tisztség elnyerése tetőzte be. Rangjának és társadalmi állásának megfelelően Bécsben fényes palota építésébe kezdett, de alig egy-két évre rá, 1703-ban elhunyt.

A fiatalon megözvegyült Batthyányné nem ment újra férjhez. Eleonóra már gyerekkorától ismerte Savoyai Jenőt, akinek hadvezéri pályáját apja egyengette.⁵⁹ Az özvegy Batthyánynét sírig tartó barátság vagy szerelem fűzte a hadvezérhez, aki sohasem nősült meg.⁶⁰ A kortársak vélekedése szerint kapcsolatuk természete nyílt titok volt, és ez a felfogás még Kazinczyék körében is tovább élt. A Batthyányakra vonatkozó magyar szakirodalom azonban ezt a lehetőséget teljesen elvetette: a két sikeres fiú, Lajos és Károly származása körüli kételyek a hivatalos történetírásban semmilyen formában nem vetődtek fel.⁶¹ Azt azonban senki nem vonja kétségbe, hogy Savoyai Jenő támogatta a gyermekként apa nélkül maradt fiúk előrejutását.⁶² Az osztrák történeti kutatásban ezzel szemben az agglegény hadvezér és a legbefolyásosabb udvari körhöz tartozó özvegy szerelmi kapcsolata a kortársak visszaemlékezéseire hivatkozva rendszeresen szóba kerül, de azzal a kitételrel, hogy ennek semmiféle hitelt érdemlő írásos bizonyítéka nem áll rendelkezésre.⁶³

⁵⁴ Neuhold 2008; Seitschek 2011:25.

⁵⁵ Kazinczy Virág Benedekhez írott levelében ezt frappánsan, de Batthyány nádor feleségét az anyjával összekeverve, eképp foglalja össze: „A 'Király és a' Fővezér szeretőjik, Althanné és a'Palatinusné jó barátnék voltak.” Kazinczy 1896: 421. Lásd még Wurzbach 1856: 18.

⁵⁶ Eleonore von Strattmann (1672–1741). Az Alsó-Rajna-vidékről származó Theodor Heinrich Strattmann udvari kancellári kinevezésekor költözött Bécsbe egyetlen lányával, Eleonórával. Ezt követően emelkedett grófi rangra (Zsámbéky 2006: 715).

⁵⁷ Zsámbéky 2006: 714.

⁵⁸ Zsámbéky 2006: 715.

⁵⁹ Zsámbéky 2006: 716–717.

⁶⁰ Gutkas 1985: 127.

⁶¹ Lásd például a *Batthyányak évszázadai* című tudományos konferencia tanulmánykötetét: Nagy (szerk.): 2006.

⁶² Károly, aki mellette harcolt a péterváradai és belgrádi ütközetekben (1716–1717), ragaszkodásának jeleként első, húszévesen elhunyt fiúgyermekét Savoyai Jenő után nevezte el (Biro 2006: 39).

⁶³ Gutkas 1985: 127.

A történet Kazinczy által terjesztett elbeszélése(i) szerint az ország szuverenitását fenyegető terv megakadályozásának helyszíne Csáktornya volt, minthogy Althannét itt látogatta meg időnként az uralkodó. Nehéz arra magyarázatot találni, hogy – leszámítva a Cserey Farkasnak 1810. május 5-én megírt változatot – Kazinczy miért keverte bele az ügybe Batthyány Ádámot, a férjet, mint tanácsadót, aki a kéziratot változatban egyben a király elé terjesztendő javaslatok kiötlője is! Sőt, az író fantáziája egészen odáig ment, hogy a Virág Benedeknek megírt változatban Batthyányné „azonnal szaladt férjéhez” a „subscribált írással”.⁶⁴ Kazinczy nyilvánvalóan nem volt tisztában azzal, hogy Batthyány Ádám a cselekmény idején már régen halott volt. Ezek a meglehetősen képtelen fordulatok a Csereynek megírt szövegből teljesen kimaradtak.

A történet elbeszélésének van osztrák változata is, amely a helyszín és a cselekmény tekintetében hitelesebbnek tűnik: ez Bécsben játszódik, ahol a két özvegy ténylegesen legtöbb idejét töltötte; ide várta Batthyányné Savoyai Jenőt, aki maga helyett a vészjósló levelet küldte. A két asszony együtt tervelte ki, hogy teljes gyászba öltözve várják este kilenc órakor az utazásból visszatérő császárt kedvenc nyári palotája, a Favorita (a későbbi Theresianum) előtt. A feljáraton hódolatteljesen a császár lábai elé vetették magukat, majd annak meglepődött kérdezősködésére előadták, mi járatban vannak. Hosszas könyörgés után az uralkodó végül belement abba, hogy felfüggeszse döntésének véghezvitelét, mindaddig, amíg a két asszony kérésére ki nem kéri a kegyvesztett Savoyai Jenő herceg véleményét. Savoyai Jenő ebben a változatban hasonló szerepet tölt be, mint Batthyány Ádám Kazinczynál. Az uralkodó beleegyezését követően Batthyányné maga vállalta a futár szerepét. Kocsija már előkészítve várta, és a hideg téli éjszakan sietve ment a hercegért annak állomáshelyére. Bécsbe érkezését követően Savoyai Jenő sikeresen szerzett érvényt álláspontjának, és e verzió szerint az ő tanácsára hívták össze 1722-ben a magyar országgyűlést.

Ez a lényegesen több konkrétumot tartalmazó változat a történetet nyíltan Savoyai Jenő megrendült helyzetével és a magyar országgyűlés összehívásával hozza összefüggésbe. Elbeszélését először Moritz Bermann *Österreichisches biographisches Lexicon*jának Maria-Anna Josepha Pignatelliről szóló szócikkében találjuk.⁶⁵ A könyv, amely 1851–52-ben jelent meg, forrását nem nevezi meg, de a szövegszerű megegyezések alapján feltételezhetően Josef Hormayr *Die Abwendung des Umsturzes der ungarischen Verfassung, durch zwei edle Frauen* [A magyar alkotmányosság ledöntésének megakadályozása két nemes hölgy által] címen megjelent írására támaszkodott, amely több évtizeden át megjelenő zsebkönyvének, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*nek 1834-es kötetében látott napvilágot. A történetíró és tudós levéltáros Hormayr 1811-ben az osztrák patriotizmus szolgálatára hozta létre folyóiratát, amellyel közvetítő és ösztönző szerepet kívánt játszani a császárságot alkotó országok és tartományok kölcsö-

⁶⁴ Kazinczy 1896: 421–422.

⁶⁵ Bermann 1851–1852: 109–110.

nös megismertetésében.⁶⁶ Ebben a szellemben 1828-ig működött a kiadvány, amelyhez két magyar munkatárs is csatlakozott.⁶⁷ Hormayr azonban ebben az évben kilépett az osztrák állami szolgálatból, és amikor 1834-ben Münchenben ugyanezzel a címmel újraindította a zsebkönyvet, már kimondottan osztrákellenes hangot ütött meg.⁶⁸ Mindjárt az első kötetben jelent meg a magyar alkotmányosság megmentéséről szóló történet, amelynek bevezetőjében azt is közli, hogy Festetics György elbeszéléséből származik (de, mint írja, az Althan, a Batthyány, a Széchényi, az Illésházy és a Festetics családok iratai alapján).⁶⁹ Hormayr a csáktornyai allegorikus képről is említést tesz, de mielőtt belefogna az elbeszélésbe, az egész ügyet a Pragmatica Sanctio bevezetése és elfogadtatása körüli nehézségekkel hozza összefüggésbe:

„Magyarország egész közigazgatása, nemzetgazdászati, köz- és magánjogi viszonyai átalakítandók, Magyarország a régi kedvelt kifejezés szerint német vagy cseh lábra állítandó voltak”.⁷⁰ A megakadályozott „államcsíny” következményeit összefoglaló megállapítás pedig Bermann lexikonjában is felbukkan: „az ellenséges tervek helyébe majdan azon nevezetes 1723-iki országgyűlési végzések léptek, amelyek ma is az összes magyar közigazgatás alapját képezik”.⁷¹

A lényegyet tekintve hasonló utalások találhatók a Magyarország elleni összeesküvésre Sárközy István már idézett, 1812-ben Kazinczyhoz írt levelében is. Sárközy ismerte a helyszínt, kétszer járt Csáktornyan, és Festeticcselel is szoros ismeretségben állt, értesülései tehát valószínűleg tőle származtak.⁷² Ő szintén kiemeli Savoyai Jenő kegyvesztését, mint olyan háttéreményt, amely befolyással lehetett a politikailag kényes helyzetre. Másrészről a kor elterjedt kifejezésével Magyarország „Cseh Országi Kaptafára” állításával azt a nem teljesen megalapozatlan félelmet azonosítja az ügy háttérében, amely a szatmári békekötés utáni évtizedben felerősödött. A magyar állami önállóság megszüntetésére, vagy legalábbis csorbítására irányuló német fenyegetés arra a helyzetre emlékeztette a magyarokat, ahogy Cseh- és Morvaország a fehérhegyi csata után királyságként ugyan, de az ausztriai Habsburgok (örökös) tartományává lett.

Festetics György szerepe nemcsak a történet magyarországi elterjesztésében volt kulcsfontosságú, hanem Hormayren keresztül, egy másként, talán életszerűbben előadott és németül megjelentetett változatban hozzájárult ahhoz, hogy az osztrák történetírásban is megjelenhessen. Volt azonban ennek a változatnak magyar felhasználója is, mégpedig az a szintén dunántúli Bocsor István történész,

⁶⁶ Szentesi 2000: 80–83.

⁶⁷ Mednyánszky Alajos és Majláth János.

⁶⁸ Szentesi 2000: 83.

⁶⁹ Hormayr 1834: 289.

⁷⁰ Hormayr 1834: 284. A fordítás Toldy Ferencről származik, aki Hormayr szövegét idézte Kisfaludy Sándor *Hátrahagyott műveinek jegyzeteiben*. Lásd alább.

⁷¹ Hormayr 1834: 285; Bermann: 110.

⁷² Kazinczy 1903: 413; Kazinczy 1899: 218.

akire mint egyik forrására hivatkozik Marczali Henrik. Bocsor könyvének ötödik füzeté, a *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre* című Pápan jelent meg 1865-ben.⁷³ A református főiskolai tanár művét – amelyben a történet ismertetéséhez semmi olyan megjegyzést nem fűzött, amivel kétségbe vonta volna hitelességét – Marczali azért is használta, mert gimnáziumi történelemtanárá Bocsor volt, akit történelmi pályafutása során mindvégig sokra becsült.⁷⁴

PALLAS, OROSLÁN, HERKULES

A csáktornyai vár freskója helyett a róla készült másolattal kell megelégednünk ahhoz, hogy értelmezni tudjuk Kazinczy hallomás útján, négyféleképpen meg-szövegezett képleírását, amelyekhez az idők folyamán további verziók társultak. A kép értelmezése nemcsak azért zavaros Kazinczynál, mert valószínűleg nem tudta pontosan megjegyezni, amit hallott, hanem mert ellentmondásos, hogy a freskó valójában kinek a dicsőségére, és milyen előjellel készült: a kép közép-pontjában elhelyezkedő oroslán ugyanis minden értelmezés szerint Magyarországra támad vadul, ám azt, hogy ez esetben az oroslán a császár lenne, senki sem írta le. Kazinczy sem tér ki az oroslán azonosítására, de könnyen lehet, hogy azért, mert számára egyértelmű volt. Ha azonban az oroslán alakja a császárt vagy az udvart jelképezi, akkor a császárhű Althan családról kellene azt feltételezni, hogy az uralkodót negatív színben tüntette fel. Az ellentmondást Zrinyi Károly úgy oldotta meg, hogy az oroslánt a reakció jelképeként értelmezte.⁷⁵

Kazinczy különböző szövegváltozataiban a legfontosabb a kép jobb oldalán található három női, és egy férfialak allegóriájának megfejtése: a központi figura a Pallas Athéné/Minerva képében megjelenő, dárdával támadó nőalak, akit a fent idézett kéziratban Kazinczy Batthyánynéval azonosít, de a levelekben mindenütt Althanné szerepel. Ez utóbbi verzió terjedt el a későbbiekben is, hiszen a legfontosabb szerepet játszó szereplő nem lehet más, mint a képet megrendelő Althanné. A kép jobb sarkában az ijedt, magyaros öltözékben ábrázolt nőt Kazinczy szintén többféleképpen azonosítja, de legnagyobb valószínűség szerint ő lenne Magyarország, egy szomorú anya képében. Az oszlopot tartó nő pedig a páros másik tagja, tehát Batthyányné vagy Althanné, amint – Zrinyi Károly megfejtésében – a düledező alkotmány alapját, töredékét akarja megmenteni.⁷⁶ Végül az egyetlen megkérdőjelezhetetlen figura a Pallas fölött Herkules alakjában látható, buzogánnyal támadó Savoyai Jenő.

Az oroslán, Herkules és a női beavatkozást megszemélyesítő két mitológiai nőalak egyértelműen a kép legfontosabb szereplői, de hogy ennél kidolgozottabb, netán egyénített módon ábrázolták-e őket az eredeti freskón, amely köze-

⁷³ Bocsor 1865: 911.

⁷⁴ Kövér 2014: 47.

⁷⁵ Zrinyi 1905: 67.

⁷⁶ Zrinyi 1905: 67.

lebb vezetne a pontos megfejtéshez, az a többszörös áttételen keresztül készült leírások alapján nem deríthető ki.

MEGFEJTÉSEK – SAVOYAI JENŐ, A CSEH KAPTAFÁ ÉS A PRAGMATICA SANCTIO

Batthyányné Strattmann Eleonóra és Althanné Anna-Maria Pignatelli történetében a magánélet és közélet összefonódása, egymásra gyakorolt hatásuk megjelenítése kitüntetett jelentőségű. A Savoyai Jenő kegyvesztéséhez vezető okok között magánéleti és politikai jellegűeket hasonlóképpen egyaránt felsorolnak a régebbi történetírók. Éppen Batthyánynéhoz fűződő kapcsolata révén lett ebben az ügyben, ha közvetett módon is, hivatott a magyar viszonyok alakítására. Savoyai a történetben az udvar spanyol és német pártjától egyaránt független, Magyarországot nemcsak a töröktől, hanem a túlzott német befolyástól is megóvni képes hősként, Herkulesként és/vagy Marsként jelenik meg.

A kegyvesztés, amint arról már szó esett, 1718 táján lényegében az udvar spanyol pártjának intrikájából eredt. Alfred von Arneth Savoyai Jenőről szóló életrajzában kitér arra, hogy ebben kulcsfontosságú szerepet játszott Althan Mihály.⁷⁷ Arneth interpretációjában a két férfi, de voltaképpen Savoyai Jenő és az egész Althan család kapcsolata azért romlott meg, mert Althan féltékeny volt arra, hogy a hadvezér független tudott maradni az udvaron belül, és az uralkodóra így is nagy befolyást gyakorolt. Savoyai Jenő feddhetetlen élete nem adott okot a rágalmakra, kivéve egy ponton, az özvegy Batthyánynéhoz fűződő kapcsolatában.⁷⁸ Mivel állandó résztvevője volt az özvegy grófnénál tartott társasági összejöveteleknek, mindenki ismerte kettejük kapcsolatának jelentőségét, ám – Arneth szerint – senki sem vállalkozott volna arra, hogy úgymond erkölcsatlenséggel vádolja. Ezen az úton a herceg ellenfelei nem is érték volna el céljukat. A kettejük között zajló beszélgetésekről azonban az a hír járta, hogy túlságosan is sok szó esett bennük államügyekről. A grófné köztudomásúan művelt, intelligens nő volt, és Savoyai Jenő ellenfelei különösen azt nehezményezték, hogy személyekkel kapcsolatos kérdésekben is kikéri véleményét. Károlyt azzal tudták ellene hangolni, hogy azt állították: a herceg nem saját véleményét hangoztatja, hanem Batthyányné befolyása alatt áll. Ehhez társult egy konkrét ügy, amely aztán néhány évre, Althan Mihály haláláig ténylegesen eltávolította Savoyai Jenőt az uralkodó bizalmasi köréből.

1716-után, egyetlen fiúgyermekének halálát követően, Károly politikájának legfőbb célja az volt, hogy a Pragmatica Sanctiót elismertesse tartományainak rendjeivel, és biztosítsa annak elfogadását Európa minden hatalmassága részéről. Udvarában azoknak adta az elsőséget, akiket legbuzgóbbaknak tartott

⁷⁷ Arneth 1858: III. 37–43.

⁷⁸ Arneth 1858: III. 40–41.

leányági örökösödési ügyében. Savoyai Jenőt spanyol párti ellenfelei azzal rágalmazták meg, hogy Károly bátyja, József leányainak pártján áll.⁷⁹ A hadvezérnek Batthyányné közreműködésével sikerült végül a császártól nyert audiencián kimutatni e vádak teljes alaptalanságát. Arneth szerint Károly és Savoyai Jenő között a bizalmas viszony csak Althan 1722-ben bekövetkezett halálát követően állt helyre.⁸⁰ 1721-ben azonban ő volt annak a titkos tanácskozásnak az elnöke, amely kizárólag a Pragmatica Sanctio magyarországi elfogadtatásának előkészítésével foglalkozott.⁸¹ Miután 1720-ban a cseh és az osztrák örökös tartományokban a női örökösödés törvénybe iktatása zökkenőmentesen megtörtént, a legnagyobb horderejű feladattá Magyarország meggyőzése lett, hiszen itt még az a kényes helyzet állt fenn, hogy a dinasztia fiúágának kihalásával a királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre, és ezen csak az alkotmány megváltoztatásával, közös megegyezéssel lehetett a régi törvényt módosítva, vagy eltörölve, újat megalkotva változtatni. A célt az udvar sem tartotta könnyen megvalósíthatónak. A nagy körültekintést kívánó előkészítő munkát elnökölte Savoyai Jenő. A tárgyalásokon a meggyőzés minden módját bevetették, sőt, mint Marczali Henrik fogalmaz, az udvar az erőszak alkalmazásától sem riadt volna vissza, ha a magyarok jószántukból nem fogadják el az örökösödés új szabályozását.⁸² A csáktornyai freskón megörökített, Magyarország függetlenségét fenyegető ismeretlen terv ezekre az időkre, és közelebből 1722-re kellett essen, mégpedig 1722 tavaszára: márciusban halt meg Althan Mihály, akiről az ügy kifejtésében egyik történetvariáns sem tesz említést, tehát nem játszott benne szerepet. Másrészt az országgyűlés összehívását az uralkodó egy 1722. május 1-én kelt levelében hirdette ki, kezdetét pedig június 20-ában jelölte ki. A történet különféle változatai közül az „osztrák” verzióban Savoyai Jenőt úgymond vissza kellett hívni Bécsbe, hogy véleményének kinyilvánítása révén sikerüljön az uralkodót lebeszélni a rossz (német) tanácsadók által javasolt beavatkozásról Magyarország ellen.⁸³ A történet szerint miután az uralkodó bizalma helyreállt a herceg iránt, Savoyai Jenő volt az, akinek tanácsai a helyzetet konszolidálni tudták. Károly gyengeségével szemben a herceg szerepe a történet összes változatában a bölcs politikusé, aki a hölgyek aggodalmait – miszerint az uralkodó maga is veszélybe sodródhat – megfelelőképpen tudja az uralkodó tudomására hozni, így tesz új javaslatokat. Ez utóbbiak változtatták volna kedvezőre az 1723-ban életbe lépő új alaptörvényt. A történet tehát a Pragmatica Sanctio elfogadtatása körül kibontakozó feszültségek, aggodalmak, intrikák legyőzésének allegóriájaként is értelmezhető. Ebben az értelemben Althanné Anna Maria Pignatelli képviseli az udvaron belüli spanyol és német párt összebékítését, Batthyányné pedig a magyar és német érdekeket. Savoyai Jenő kettejük oldalán elszántan száll harcba az oroszán alak-

⁷⁹ Arneth 1858: III. 45–55; Kronos 1879: 126; Gutkas 1985: 81–82.

⁸⁰ Arneth 1858: III. 169.

⁸¹ Marczali 1898: 204.

⁸² Marczali 1898: 224.

⁸³ Bermann 1851–1852: 110; Hormayr 1834: 288–289.

jában testet öltő tervvel. Ugyanezt a szerepet, mint láttuk, Kazinczy Batthyányné oldalán annak férjére, Batthyány Ádámmra osztotta.

Ha a „Plánum”, miszerint Magyarország „cseh lábra állítottatott volna”, vagy egy másik megfogalmazásban „német provinciává vált volna”, sikerül, akkor a magyar állami önállóság oly módon szűnt volna meg, mint a cseh tartományokban, vagyis az ország örökös tartománnyá vált volna, és a nemesi rendiséget sikerült volna kiszorítani a hatalomból. Hogy a Batthyányné, Althanné és Savoyai Jenő közös fellépésével megakadályozott terv Magyarországra nézve mennyire volt komoly fenyegetés, egyelőre nem deríthető ki. Az 1723-ban elfogadott alaptörvény két fő cikkelyét végül úgy fogalmazták meg, hogy az örökös tartományokhoz fűződő kapcsolat csupán az uralkodó azonosságára szorítkozik. A király által becsatolt más cikkelyek az ország jogait és szabadságát, kiváltságait és törvényeit nemcsak általánosan, hanem némelyiket egyenként is ünnepélyesen megerősítették, megtartásukat az utódokra nézve is megígérte:⁸⁴ „az egész egy és oszthatatlan, de Magyarország, mint külön fél szerződik a többi tartományok összességével.”⁸⁵

Az allegorikus képen megörökített történet a Pragmatica Sanctio magyarországi elfogadtatását megelőző külső és belső hatalmi harcokból, ellentétekből született. Ha igaz, hogy VI. Károly Jupiterként tekint le a jelenetre, akkor a képen a két hölgy a hadvezér segédletével annak a küzdelemnek a diadalát jeleníti meg, amelynek eredményeképpen a törököktől való megszabadulás után Károlynak a nőági örökösödés törvénybe iktatásával végleg sikerült „pacifikálnia a térséget.”⁸⁶

A TÖRTÉNET UTÓÉLETE

Ahogy korábban említettem, Kazinczy 1810. május 5-én arra kérte Virág Benedeket, hogy a hozzá eljuttatott történetet továbbítsa Horvát Istvánnak. Ennek köszönhetően található ma a Széchényi Könyvtár Kézirattárában három másolat is belőle – ugyanakkor a Virághoz címzett eredeti levél, és ezáltal a történet első elbeszélésének kontextusa elveszett. Horvát másolatainak egyike *Mindennapi* című, ifjú éveiben íródott naplója IX. kötetének legvégén található.⁸⁷ A naplóba bemásolt levélrészletet fontos megjegyzésekkel egészítette ki. Ugyanezt a szöveget külön, önálló lapra is elkészítette, saját megjegyzéseinek némi módosításával.⁸⁸ Horvát a következő kiegészítést fűzi a Virág közvetítésével hozzá eljuttatott történethez:

⁸⁴ Horváth 1873: 127–128.

⁸⁵ Marczali 1898: 196.

⁸⁶ Kosáry 1990: 32–34.

⁸⁷ OSZKK Quart. Hung. 466. A napló 1805 és 1809 között keletkezett, de a Kazinczy leveléből vett részlet később kerülhetett bele, annál is inkább, mivel Horvát egy évet tévesztve 1811. május 10-re datálta.

⁸⁸ OSZKK Quart. Hung. 674.

„Közlöttem’ a levelet Ürményi Józseffel, az Ország Birájával, mert olly félékenyek legyünk e mí, hogy az efféléket mutatni se merjük? Ez erősítette a’ hír után a’ két szerelem valóságát, valamint azt is, hogy a szülők és a’ hagyományok képeik között vala és vagyon a’ köz traditio szerént hasonlatosság, de a plánról ő semmit sem tudott, s komoly ábrázattal hallgatott róla, és minden róla való feszegetésről. – Kultsár István a’ Csáktornyai kép valóságáról teve bizonyoságot. Láta ezt, midőn Festetics László Tanítványával ottan mulatozott. Az ifiúnak atyja, Festetics György Gróf – Ki Csáktornyát az Althánoktól pénzért megszerette – volt. Kultsár és Festetics után az oroszán a’ Minisztereket képezi; a menyben ülő Jupiter pedig VI. Károly Tsászár, ki e történetre le nézni mondatik”.⁸⁹

Úgy tűnik, Horvát szükségesnek tartotta, hogy a számára is ismeretlen, de annál inkább meghökkentő történetet hitelesítse olyanokkal, akik rangjuk vagy személyes kapcsolataik révén mértékadóak lehetnek: az első, Ürményi József országbíró, egykori munkaadója, akinél 1802-től házitanítóskodott, és később is szoros szálak fűzték a családhoz. Az udvarhű Ürményi fontos döntnök lehetett a történet igazságtartalmát illetően, és lám, megerősítette a két szerelemi viszony létezését, sőt, a „közvélekedésre” utalva a szerelemből született gyermekek származását sem vetette el teljesen! Amikor viszont a „Plánra”, vagyis Magyarország alkotmányban szavatolt önállóságának eltörlésére kérdezett rá Horvát, akkor Ürményi hallgatásba burkolózott. A sokatmondó elnémulást Horvát még kifejezőbben fogalmazta meg a *Mindennapiban* található változatban: „aulicus ábrázattal hallgatott róla, és minden róla való feszegetésről. Elég nekem az, hogy e’ történetet fiai előtt neki meg olvastam, ’s fiainak tetszett azt megtudni, a’ mire a’ vén atya elnémult.”⁹⁰

Az író, szerkesztő Kultsár Istvánhoz Horvát a kép verifikációja miatt fordult, hiszen Kultsár 1799-től hat éven keresztül Festetics György fiának, Lászlónak volt tanítója, ennek köszönhetően járt Csáktornyan, ahol neki is maga Festetics György magyarázta el az allegória megfejtését. Ebből Horvát csak a Kazinczy leírásából hiányzó oroszán alakjának jelentésére tér ki, valamint arra a kérdésre, hol található a képen VI. Károly.

Horvát István naplóját áthatotta az osztrák kormányzattal szembeni éles kritikai hangvétel, az Ausztriához fűződő viszony egésze foglalkoztatta.⁹¹ Nem csoda, ha a történetet elbeszélő Kazinczy leveléből mindjárt több másolatot is készített. Lehetséges, hogy a korábban már emlegetett Szapáry-féle kézirat is az ő közvetítésének köszönhető. *A’Csáktornyai palotának emblematicai festvénye* című írászövege szinte teljes egészében azonos Kazinczy Virághoz írott levelének idevágó részével, de mint a címadásból is látható, teljesen elhagy minden utalást az elbeszélés eredeti (levél) kontextusára, és kizárólag a történetre koncentrált.⁹² Ugyan-

⁸⁹ OSZKK Quart. Hung. 674.

⁹⁰ OSZKK Quart. Hung. 466.

⁹¹ Fenyő 1968: 377–378.

⁹² OSZKK Fol. Hung. 670.

akkor az aláíró Szapáry gróf is fontosnak tartotta (Horvát Istvánhoz hasonlóan), hogy a szöveghez néhány latin nyelvű kiegészítő megjegyzéssel hozzáfűzze véleményét. A Batthyány család érintett tagjaira vonatkozó kiegészítések után azzal az egyszerű kijelentéssel hitelesíti a történetet, hogy „Egyébként az egész történet igaz, és ahogy emlékszem, ez a kép Csáktornyan még ma is megvan.”⁹³

Az 1811-re datált irat szerzője alighanem az a Szapáry IV. Péter, aki Kazinczyval is közeli ismeretségben állt, Széphalomtól nem messze, Velejtén élte élete utolsó éveit, és ott is halt meg 1814-ben.⁹⁴ A Szapáryak érdekelték voltak a történet írásba foglalt változatának megismerésében, hiszen mindkét birtokközpontjuk – Muraszombat és Szécsisziget – szomszédos volt Csáktornyával. Szintén Szapáry IV. Péter szerzőségét valószínűsíti, hogy ő is jó kapcsolatot ápolt a dunántúli író-értelmiségi körrel, legfőképp a költő Pálóczi Horváth Ádámmal. Zala megyei birtokai közül letenyei és szécsiszigeti kastélyait használta rendszeresen, így nem meglepő, hogy a csáktornyai történetről és magáról a falképről is személyes emléket őrzött.⁹⁵ Szapáry másolatának külön érdekessége, hogy a szövegbe a történet kiegészítéséül betűzött egy anekdotikus megjegyzést, miszerint VI. Károly a muraszigeti birtok adománylevelét húsvétkor egy tojásba rejtve adta át.

A magyar történelmet alakító két főrangú asszony története a szájhagyomány mellett 1810-től a Kazinczy által megszerkesztett elbeszélés formájában, immár kéziratok útján terjedt tovább Pest-Budán, valamint a patrióta érzelmű, osztrákkellenes dunántúli nemesi-értelmiségi körben. Kazinczy Erdélyben is szeretne volna elterjeszteni; erre Cserey Farkas, majd Cserey Miklós személyét tartotta alkalmasnak. Úgy tűnik azonban, hogy a Magyarország helyzetének megváltoztatására irányuló terv mibenléte helyett, sokkal inkább a a válságos helyzet megoldódásának módja foglalkoztatta az utókort. A hangsúly egyértelműen a két idegen származású, de érzelmeiben magyarrá lett asszonyra helyeződött: párhuzamos házasságtörésük erkölcsi következményei alól a hazáért vállalt bátor tettüknek köszönhetően nyertek felmentést.⁹⁶

Ezt a szemléletet már csak kisebb részben tükrözi a történet első szépirodalmi feldolgozása Kisfaludy Sándor az 1840-es évek elején keletkezett, *Regéköltőnek hattyúdala* című verses alkotásában. Az először csak a költő halála után, 1870-ben megjelentetett, tizenhat énekből álló művet pontos szerkesztési elvét követve két részre lehet bontani: az első nyolc ének a hazai történelem Mária Terézia trónra kerülésétől eltelt száz évének áttekintése, a további nyolcban a költő a maga életét mondja el.⁹⁷ Az első ének *A magyar mágnások Mária Terézia és József idejében* címmel a 18. századi magyar mágnások elfajulásairól,

⁹³ A fordítás Magos István szövegközléséből származik (Magos 2001: 34).

⁹⁴ Németh 2011: 78.

⁹⁵ Németh 2011: 78.

⁹⁶ Vö. Kazinczy levele Cserey Miklóshoz: „Mi útálhat defectus ember inkább mint a' szerelemnek marhai gyönyörűségeit a' már nem fiatal emberben kiket a' forró vér menthet? és még is épen az illyes szövetségek már hasznára váltak a' köz jónak.” Kazinczy 1899: 220.

⁹⁷ Kisfaludy 1870: I. 5–6.

a nemzettől, az alkotmánytól való elidegenedéséről szól. Ennek nyolcadik–tizedik versszakában találkozunk Althanné és Batthyányné történelmi tettének felidézésével a csáktornyai festményen megörökített jelenet allegorikus-mitologikus jelképrendszerére támaszkodva, de elkerülve minden konkrét utalást.⁹⁸ Kisfaludynál egyik hölgy sem Pallas Athéné, Júnóként és Vénuszként idézi meg őket, ami inkább a Jupiter és Mars szerepében megjelent VI. Károly és Savoyai Jenő mellett betöltött szerepükre utal. Kisfaludynál a két idegen nő hazafias tette nem magasztosul fel úgy, ahogy a Kazinczy által terjesztett elbeszélésben. Romlottságukat ellensúlyozza ugyan, hogy bűnös kapcsolatukat a magyar alkotmány megmentésére használták fel, de ezt Kisfaludy a nemzetre nézve szégyenteljes megoldásként ítéli meg. Néhány évtizeddel később Marczali Henrik hasonló érveléssel hozta meg elmarasztaló ítéletét.⁹⁹

Toldy Ferenc, Kisfaludy Sándor hátrahagyott műveinek sajtó alá rendezője a költeményhez készült jegyzet bevezetőjében külön kiemeli Kisfaludy túlzóan elmarasztaló ítéletét: „Ama két nemes nő másképp érdemelt volna említettni a költő által”.¹⁰⁰ Toldy a mű egészét illetően mint kortörténeti dokumentumra hívja fel a figyelmet, amely kifejezi a kor konzervatív birtokos középnemességének politikai-világnézeti eszmevilágát, erősödő Ausztria-ellenes, önállósodási hangulatát. A *Vasárnapi Újság* 1871. június 18-i száma méltatást jelentetett meg Kisfaludy 1870-ben kiadott kötetéről. Az egész kötetből olyan érdekesnek találták a két nő történetét megverselő három versszakot, hogy néhány lappal hátrébb *Egy epizód Magyarország titkos történetéből* címmel önálló cikket szenteltek neki. Ebben idézik Toldy Ferenc jegyzeteit, amelyben az irodalomtörténész teljes terjedelmében elbeszéli a Hormayr-féle német változatot magyar fordításban.

Néhány évvel Kisfaludy Sándoré után, a szabadságharc időszakában elkezdett a történet egy újabb irodalmi feldolgozása Pulszky Terézia tollán. Pulszky Ferencné Walter Terézia bécsi bankárcsaládban született, 1845-ben ment feleségül Pulszky Ferenc politikushoz, aki 1848-ban pénzügyi, majd külügyi államtitkár volt. Bécsi születésű és neveltetésű feleségével alig néhány évet töltöttek Magyarországon, mert a szabadságharc leverését követően angliai emigrációba kényszerültek.¹⁰¹ E néhány év alatt Pulszky Ferenc szavaival élve felesége „egészen bele élte magát a magyar társaságba, magyarrá lett hamar, s hamar elfelejtette, hogy még nem régen nem volt az”.¹⁰² Magyarországi élményei hatására

⁹⁸ „8. Magyaroknak szent Istene! / Te örködtél. Te kiért /Hunyadival a magyar nép /Onta egykor tenger vért. /S két idegen bűnös nőben / Ösztönt s ingert gerjesztél /A csapást elhárítani. /Nevök titokban él. //9. A Két szép hölgy, Júnó s Vénus, /Jupitertől és Márstól /Kihizelgék, kibájjolák /A két magas büntárstól /Épen hagyását a magyar /Alkotmányos életnek./Ál névs képbén megvan nyoma /Most is e történetnek. //10. Boldogtalan magyar nemzet! /Nem törvény és igazság, /Három házasságot törő /Erkölcstelen bujaság /Tudta hát még fentartani /Szentestített jogodat! /S hogy hálás légy, bűn s véteknek /Emeléd oltárodat!”

⁹⁹ Marczali 1898: 65.

¹⁰⁰ Kisfaludy 1870: 214.

¹⁰¹ Egyed 1986: 455–479.

¹⁰² Pulszky 1958: I. 250.

írta és jelentette meg 1850-ben Angliában *Memoirs of a Hungarian Lady* címmel emlékeit a magyarországi évekről, azonosulását a magyar szabadságharcral. Emlékirata nem hiteles rajza a magyar szabadságharcnak, de politikai jelentősége letagadhatatlan volt. A Magyarországra érkezéssel kezdődő elbeszélés első fejezeteivel, a magyar vidéki, társadalmi élet, szokások, hagyományok bemutatásával aratta legnagyobb sikerét.

A vidéki élet Magyarországon című fejezet nagy teret szentel Festetics György alakjának, és több vele kapcsolatos anekdotát is elbeszél. Ezek között szerepel a csáktornyai történet is annak apropóján, hogy Ferenc császár magyarországi és erdélyi utazása során 1817-ben állítólag Festetics muraközi birtokaira is ellátogatott.¹⁰³ Pulszky Terézia azt a jelenetet írta meg, amikor a császár megtekinti a nagyapja emlékét őrző csáktornyai festményt, és meghallgatja történetét. Az anekdota nem tekinthető forrásértékűnek, és a szerző elfogultságához sem fér kétség. De még ha valóságossága megkérdőjelezhető is, figyelmet érdemel, ahogyan Festetics mintegy száz év elteltével szembesíti az egykori uralkodó helyzetének magánéleti és politikai pikantériáját a leszármazottal, Ferenc császárral, akivel a magyar grófnak magának is meggyűlt a baja. 1797-ben Ferenc fosztotta meg kamarási rangjától, és tiltotta ki Bécsből Festeticset, amikor a Zala vármegyei közgyűlés az ő javaslatára tagadta meg a nemesi felkelésben való részvételt. Az ügyben még két személyt ugyanerre a büntetésre ítéletek: Althan III. Mihály Jánost és Szapáry Péter grófot. Később mindhárman visszakapták rangjukat és kitiltásukat is feloldották.¹⁰⁴

Az utókor Festeticset az udvarhoz való viszonyában ellentmondásosnak ítélte meg, egyszerre volt „aulikus főúr és kurucz hajlamú nemes”.¹⁰⁵ A történet, ahogy az Pulszky Terézia emlékiratában Festetics előadásában elhangzik, azt mindenesetre elárulja, hogyan tudta a gróf felhasználni kép és történet homályban maradt részleteit úgy, hogy a kényes témában ne kelljen nyíltan állást foglalnia. Az érintett uralkodó leszármazottjának jelenlétében ez különösen nagy ügyességet kívánt, amit az anekdota szerint Festetics úgy oldott meg, hogy Károly férfiúi gyengeségével, amely magánéletében jellemezte, államférfiúi igazságosságát helyezte szembe. A szépnem iránti vonzalom pedig bocsánatos bűn, főleg ha az a Habsburg uralkodócsalád egyik örökletes tulajdonságaként van beállítva. A képen látható oroszán Festetics szerint ebben a verzióban a magyarok ellen szőtt, a csehekhez hasonló, alárendelt szerepbe kényszerítésüket célzó tervet szimbolizálja, amelynek felelőse nincs megnevezve, de nem is azonosítható az uralkodóval.

Pulszky Terézia nem a Kazinczy nyomán elterjesztett írásbeli, hanem a Festetics család környezetében továbbélő szájhagyomány útján ismerte meg a történetet, amelynek aktualitása egyértelműen felerősödött az 1840-es években, még ha

¹⁰³ A császárpár 1817-ben öthónapos utazást tett Galíciában, Erdélyben, majd a Temesi Bánságban. Ennek részletei még nincsenek feltárva, az utazás alatt készült naplót még nem publikálták.

¹⁰⁴ Németh 2001:127.

¹⁰⁵ Kurucz 2013: 45.

mind Kisfaludy, mind Pulszky feldolgozása később jelent is meg. Erre utal, hogy a *Pesti Divatlap* 1848. április 29-i számában, nem sokkal az áprilisi törvények kihirdetése után, Velykei Imre szerkesztő megjelentette Kazinczy Virág Benedekhez írott levelének a Széchényi Könyvtárban akkoriban felfedezett, Horvát István-féle egyik másolatát.¹⁰⁶ A közléshez fűzött megjegyzésében hangsúlyozza, hogy Kazinczy iránti tisztelete mellett kötelességének érezte „honunk történetének egy nevezetes, s eddig mesterségesen eltitkolt eseményét” napfényre hozni.¹⁰⁷

Nem véletlen, hogy a történet felelevenítésének következő időszaka a kiegyezés körül keresendő. Amint arról már esett szó, 1870-ben Kisfaludy feldolgozása keltett érdeklődést a *Vasárnapi Újság* hasábjain, de még ugyanez év nyarán a *Pesti Napló* folytatásokban közölte Kemény Zsigmond *Anna* című drámájának második felvonását, amelynek középpontjában Althanné és az uralkodó közötti viszony áll.¹⁰⁸ E viszonytal kapcsolatban rajzolta volna meg Kemény a kor politikai mozgalmait, az udvari cselszövéseket, a pártok küzdelmét, különösen a király kegyeltjének, Althan grófnak nagy hatású szerepét.¹⁰⁹ Az író utolsó műve azonban csak töredék és kísérlet maradt, közlése idején szellemileg már teljesen megrokkant. A mű tervének felbukkanása a kiegyezés utánra tehető. Mint monográfusa, Pap Ferenc megjegyzi, „különösen elősegíthették ezt a kiegyezés vitás kérdései, melyek a Pragmatica Sanctioval III. Károly korát állították homloktérbe.”¹¹⁰ Pap Kemény könyvtárában végzett kutatásai feltárták, hogy az egész téma elmélyítéséhez többek között Fessler *Die Geschichte der Ungarn* című (először 1815-ben megjelentetett) munkája szolgált, amelynek tizedik kötetében a VI. Károly uralkodásának kezdetére vonatkozó lapokon ceruzával aláhúzott szövegrészek jelezték az író érdeklődését.¹¹¹ Még közelebb vihette Keményt költői tervéhez Arneth Savoyai Jenőről szóló monográfiájának első, 1864-es kiadása, amelyet szintén megszerezett. A második, fennmaradt felvonás Althanné Anna átalakulásnak rajza. Anna lelkiismerete fellázad a tilos szerelem ellen, és a király elől a Mura vidékére akar menekülni. Althant, mivel a király azt hiszi, hogy ő a vetélytársa, bosszúból egy titkos megbízatással Spanyolországba küldik. Annát férje iránti növekvő rokonszenve sodorja a magyar alkotmányos mozgalmakba.¹¹² Kemény egyedül Batthyányné nevét változtatja meg Irénre, de gyengéd kapcsolata Savoyai Jenőhöz, aki saját nevén szerepel, szintén belekerült a darabba. Kisfaludy Sándor után Kemény is a történet moralitására helyezte a hangsúlyt: Anna magasztos tettének erkölcsileg megkérdőjelezhető körülményein a sorsa elleni lázadással próbál változtatni.

¹⁰⁶ Busa 1974.

¹⁰⁷ Busa 1974: 447.

¹⁰⁸ A darab elkészült részleteit később kiadták: Kemény 1914: 449–499.

¹⁰⁹ Kemény 1914: 500–501.

¹¹⁰ Pap 1923: 539.

¹¹¹ Pap 1923: 540.

¹¹² Pap 1923: 540–543.

Kemény Zsigmond a *Pesti Napló* vezércikk írójaként a kiegyezés előtti években legtöbbször a német kérdés ügyéhez tért vissza külügyi cikkeiben. Mint Pap fogalmaz, bízott az európai egyensúlyban; azt gondolta, ha Ausztria keresztülviszi terveit és a német szövetség élére áll, akkor az egyes német államoknak, így Ausztriának is, le kell mondaniuk jogaikról a szövetség javára.¹¹³ Ekkor rés nyílhatna a közpon-tosítás merevségén, és a magyar nemzet a Pragmatica Sanctióban kifejezett kötele-zettségének teljesítése mellett visszanyerné alkotmányát. Kemény Zsigmond állás-foglalására az alkotmányért küzdő magyar nemzet érdekei voltak hatással, ennek későbbi, költői megformálására tett kísérlete volt az *Anna* című színdarab.

Festetics György jóvoltából, de Kazinczy Ferenc közreműködésével a 19. szá-zadban még sikerült életben tartani a Pragmatica Sanctióval összefüggésbe hoz-ható esemény emlékét. Ebben döntő szerepet játszott a dunántúli, legfőképp a Zala megyei nagybirtokos nemesség, melynek tagjai nemcsak földrajzi köz-el-ségben éltek egymáshoz, hanem életük a megyei politikai életben is szorosan összefonódott. A történet terjesztésében, feldolgozásában pedig a Dunántúl köz-nemesi származású értelmiségieie volt a főszerep. A két csoport között az átjárást az tette lehetővé, hogy szinte mindannyian szabadkőművesek voltak, néhányan ugyanahhoz a páholyhoz tartoztak.¹¹⁴ Nem utolsó sorban pedig Kazinczy tuda-tosságát dicséri, hogy számára a legfontosabb azoknak a történészeknek a meg-szólítása volt, akik a nemesi patriotizmus szellemétől átítatva a magyar történet-írás megteremtésén fáradoztak.

A 19. század második felében létrejövő szaktudományos történetírás előtti idő-szaktól Kazinczy hagyatékának történelmi vonatkozású írásai között több olyan is akad, amely abba enged bepillantást, hogyan működött a szóbeli hagyományként élő emlékezet egy emlékező közösségen belül, és hogyan tett kísérletet Kazinczy ennek felülről szervezett kollektív emlékezetté való átalakítására. Althanné és Batthyányné összeesküvésének elbeszélését azonban mégsem sikerült beépíteni a szervezett történelmi emlékezet anyagának „megszerkesztett” változatába.

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK K), Budapest
Magyar nyelvű kötetes kéziratok
Latin nyelvű kötetes kéziratok

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (MTA KIK)
Kazinczy Ferenc hagyatéka

¹¹³ Pap 1923: 496–498.

¹¹⁴ Németh 2001: 127.

- Hormayr, Joseph Freiherr von 1834: *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*. 5. kiadás. Pest.
- Kazinczy Ferenc 1893: *Levelezése II.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1895: *Levelezése VI.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1896: *Levelezése VII.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1899: *Levelezése IX.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1903: *Levelezése XIII.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1911: *Levelezése XXI.* (S. a. r.: Váczy János.) Budapest.
- Kemény Zsigmond, báró 1914: *Hátrahagyott munkái*. Budapest.
- Kisfaludy Sándor 1870: *Hátrahagyott munkái I–IV.* (Kiad. Toldy Ferenc.) Pest.
- Pulszky Terézia 1986: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arneth, Alfred von 1864: *Prinz Eugen von Savoyen I–III*. Wien.
- Bartha János, ifj. 1984: *A Kétfejű Sas árnyékában*. Budapest.
- Básthy József 1836: *Magyarok emléke: a' velek rokon 's azon egy kormány alatti nemzetekével, 1526 óta*. Buda.
- Bél Mátyás 1999: Zala vármegye leírása. In: Káli Csaba (szerk.): *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.* (Zalai gyűjtemény 46.) Zalaegerszeg, 11–63.
- Bermann, Moritz 1851–1852: *Oesterreichisches biographisches Lexikon*. Bd. 1. Wien.
- Biro Doina 2005: Hatalom és kötelesség között – A Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán. In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai – Tudományos Konferencia Körmenten 2005. október 27–29.* Szombathely–Körment, 37–45.
- Bocsor István 1865: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Ötödik füzet.* Pápa.
- Bubryák Orsolya 2006: Inter arma silent Musae – „Geheimnisse” eines Brettspiels aus dem 17. Jahrhundert. *Ars Decorativa* (24.) 27–59.
- Busa Margit 1974: A Fogságom naplójának elfeledett szövegváltozata – három Kazinczy levél. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1974–1975.* Budapest, 437–451.
- Csanádi Szilvia 2001: A csáktornyai vár emblematisz freskója: Leírások a csáktornyai freskókról (Kazinczy Ferenc, 1812; Bocsor István, 1865; Marczali Henrik, 1898; Zrínyi Károly, 1905). *Irodalomismeret* (12.) 3–4. 39–42.
- Csanádi Szilvia 2002: A csáktornyai vár elpusztult, 18. századi freskójának leírása. In: Mikó Árpád (szerk.): *Jankovich Miklós (1773–1846) gyűjteményei.* Budapest, 302.
- Egyed Ilona 1986: Utószó. In: Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai.* Budapest.
- Fenyő István 1968: Horvát István: Mindennapi. *Irodalomtörténeti Közlemények* (72.) 3. 377–379.
- Garas Klára 1955: *Magyarországi festészet a XVIII. században.* Budapest.
- Granasztói Olga 2014: Kazinczy Ferenc, avagy Abafi Lajos *Magyar Pantheonja*. Egy új Kazinczy-kiadás előkészületei. In: Czifra Marinann – Szilágyi Márton (szerk.): *Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom.* Debrecen, 75–93.

- Gutkas, Karl 1985: Die führenden Persönlichkeiten der habsburgischen Monarchie von 1683 bis 1740. In: Gutkas, Karl (Hrsg.): *Prinz Eugen und das barocke Österreich: Katalog der Ausstellung der Republik Österreich und des Landes Niederösterreich*. Wien–Salzburg.
- Gyulai Éva – Horváth Zita – Turbuly Éva 2010: *A muraközi uradalom gazdasága és társadalma. Válogatott források*. Zalaegerszeg.
- Horváth Mihály 1873: Magyarország történelme 7. Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1884: *Magyar Pantheon: Életrajzok és Életrajzi jegyzetek*. (Kiadja Abafi Lajos.) Budapest.
- Kazinczy Ferenc 2009: *Pályám emlékezete* (S. a. r.: Orbán László.) Debrecen.
- Kosáry Domonkos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest.
- Krones, Franz 1879: *Handbuch der Geschichte Österreichs 4*. Berlin.
- Kurucz György 2013: *Keszthely grófja: Festetics György*. Budapest.
- Landau, Marcus 1889: *Geschichte Karls als König von Spanien*. Stuttgart.
- Magos István 2001: A csáktornyai palotának emblematikus festvénye, 1811 (szöveggözlés). *Irodalomismeret* (12.) 3–4. 33–35.
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig*. (A magyar nemzet története 8.) Budapest.
- Marković, Vladimir 1972: A. E. Martinelli – graditelj Althanovog dvorca u Čakovcu. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* (1/2.) 13–21.
- Nagy Zoltán (szerk.) 2006: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmen- den 2005. október 27–29*. Körmen–Szombathely.
- Németh József 2001: A 18. század művelődése, a szabadkőművesség. In: Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumá- nak tiszteletére*. Zalaegerszeg.
- Németh József 2011: Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819). In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla (szerk.): *Magyar Arion. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Budapest.
- Neuhold, Helmut 2008: *Das andere Habsburg. Homoerotik im österreichischen Kaiserhaus*. Marburg.
- Orbán László 2009: A tinta színe. In: Czifra Mariann (szerk.): *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Budapest, 199–249.
- Pandula Attila 2008: A „váci” Althannok címerei. *Magyar Sion* (44.) 120–139.
- Pöllnitz, Charles Louis baron de 1739: *Mémoires du Baron Pöllnitz I*. London.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom I–II*. (Magyar századok.) Budapest.
- Redlich Oswald 1938: *Die Tagebücher Kaiser Karls VI*. München.
- Seitschek, Stefan 2011: Person und Familie. In: *300 Jahre Karl VI. 1711–1740. Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers. Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchivs*. Wien.
- Szentesi Edit 2000: Birodalmi patriotizmus. Történelemszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest, 73–91.

- Szörényi László 1981: Latin nyelvű Árkádia a 18. századi Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* (85.) 2. 184–192.
- Turbuly Éva 2001: Nemesi társadalom, birtokviszonyok – újratelepítések, nemzeti-ségi viszonyok. In: Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg, 109–113.
- Volkman, Hans 1911: *Emmanuel d’Astorga. das Leben des Tondichters*. Leipzig.
- Wurzbach, Constantin von 1856: *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I. Wien.
- Zobor, Konstantin Pachner von 1946: *Aus den Tagebüchern Karls VI*. Wien.
- Zrinyi Károly 1905: *Csáktornya monográfiája: A vár és város története s az 1901-iki népszámlálás*. Csáktornya.
- Zsámbéky Mónika 2006: A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra. Egy régényes életút vázlata. *Vasi Szemle* (60.) 6. 713–722.